Kernwaarden Van Ostadestraat 268-270 (Afrikahuis, vm Willibrorduskerk)
Datum: 26 februari 2025
Auteur:5.1, 2, e Paula van der Heiden

Opmerkingen
De kernwaardenbeschrijving is een verduidelijking van de vastgestelde monumentale waarden.

Status
Gemeentelijk monument
Objectnummer: 222145
Registeromschrijving: *zie bijlage*

Stedenbouwkundig
- De geringe hoogte van het bouwwerk geeft in de smalle straten meer licht
- De doorkijk vanuit het overdekte voorplein naar de bezonde binnentuin geeft een bijzondere en zeldzame doorkijk naar het binnengebied, hoewel enigszins beperkt door de geringe hoogte
- Het overdekte entreeplein is een belangrijke uitbreiding van het trottoir en vormt een belangrijke schakel van de buurt met het interieur en het binnengebied; het is een overgangsgebied en is ook bedoeld als ontmoetingsplaats, maar wordt in de praktijk als laag en donker en daardoor onveilig ervaren

Typologisch
- Het kerkgebouw is nadrukkelijk ontworpen als een ruimtes die gezamenlijk of los van elkaar gebruikt kunnen worden door middel van schuifwanden
- Het structuralistische karakter van de kerk met recreatieruimten, pastorie en dienstwoningen
- Plattegrond is een aaneenschakeling van vijf vierkanten met afgeschuinde hoeken, waardoor achthoeken ontstaan
- Het souterrain ligt verdiept ten opzichte van de straat en heeft een betonconstructie. Op een vierkant raster staan betonnen kruiskolommen die uitkragende betonbalken dragen.
- Op deze betonconstructie staan schijven van Franse kalksteen en houten kolommen die de gelamineerde houten liggers, in hetzelfde vierkant raster, van het kerkdak dragen.
- De schijven van kalksteen zijn omringd door zones met glas voor daglichttoetreding.
- Het materiaalgebruik is sober: gewassen grindbeton, (gelamineerd) hout, glas, kalksteen

Architectonisch
- Het gebouw staat op een plint, die de verhoogde ligging van de kerkzaal markeert
- De muren van de kerkruimte zijn opgebouwd uit schijven van witte blokken Franse kalksteen
- De gevel wordt beëindigd door een strook schuin geplaatst glas tussen het kalksteen en de dakrand, die overdag een diepe schaduwrand vormt en in de avonduren juist licht uitstraalt
- In de nissen tussen de kalksteen schijven van de achthoeken zijn glazen trappenhuizen geplaatst
- De pastorie en de dienstwoningen onderscheiden zich doordat ze hoger zijn dan de kerk
- Het volume op de hoek van de Hendrick de Keijserstraat en de Van Ostadestraat lijkt, gesteund door één centraal geplaatste kolom, boven het voorplein en hoofdingang te zweven

Interieur

- De afgeschuinde vierkanten van de kerkzaal zijn voorzien van plafonds van redwood, die door de constructie van forse liggers van hetzelfde materiaal, maar dan verlijmd, geleed worden, zodat een overzichtelijke ruimtelijke structuur ontstaat
- De schuifwanden tussen de afgeschuinde vierkanten vormen een onderdeel van het ontwerp. Ze zijn gemaakt van oregon multiplex, met scharnieren die, met een verwijzing naar de neogotische detaillering van P.J.H. Cuypers, door Van Stigt zelf bedacht zijn, een verwijzing naar de gesloopte voorganger Sint Willibrordus buiten De Veste van Cuypers aan de Amstel
- In de appartementen en in verschillende vertrekken in het souterrain zijn nagelvaste kasten van redwood multiplex aanwezig
- lichtarmaturen zoals plafondarmaturen, wandlichten, inbouwverlichting horen allen bij het architectonisch ontwerp.

Transformatieruimte

- De pastorie en dienstwoningen kunnen hoger zijn dan de kerk. De kerk verdraagt geen optopping
- De zones rondom de kalksteen schijven zijn zoekgebied voor wijzigingen
- De kalksteen schijven verdragen slechts één enkele heldere ingreep, die het sculpturale karakter ondersteunen en waarbij het schijfkarakter dominant moet blijven
- Monumentale interieurafwerkingen en -elementen dienen behouden te blijven, in situ
- De constructie van beton en hout dient zichtbaar te blijven in het interieur
- In het platte dak zijn binnen het raster van de constructie lichtopeningen mogelijk.
- Nieuwe eisen voor afscheiding, isolatie en installaties bij voorkeur met een “doos-in-doos” constructie oplossen
- Van de wooneenheden in de pastorie dient er één “museaal” behouden te blijven
- Het overdekte voorplein en hoofdentree kunnen gewijzigd worden, wanneer het als overgangsgebied herkenbaar blijft en het zwevende karakter van de kerkzaal dominant blijft

Bijlage
Ontwerp 1967, voltooid 1968
Architect: Joop van Stigt
tekst: Vincent van Rossem 2008

Stedenbouwkundige context
Het bouwwerk is gesitueerd in het bouwblok dat omsloten wordt door de Van Ostadestraat, de Verbindingstraat, de Rustenburgerstraat en de Hendrick de Keijserstraat. De Pijp was een karakteristieke negentiende-eeuwse wijk met massawoningbouw aan lange smalle straten. Inmiddels is de Pijp getransformeerd tot een karakteristieke stadsvernieuwingsbuurt. Anders dan voor de Kinkerbuurt en de Dapperbuurt zijn voor deze negentiende-eeuwse wijk nooit drastische saneringsplannen gemaakt. De stadsvernieuwing werd van begin af aan kleinschalig aangepakt, met behoud van de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur. Het bouwblok waarvan de Sint Willibrorduskerk deel uitmaakt, kan beschouwd worden als een groot buurtcentrum: het bestaat geheel uit scholen, terwijl de kerk natuurlijk ook essentieel was voor de buurt.
Stedenbouwkundig heeft de kerk eveneens een bijzondere functie. De architect beschrijft het gebouw als een belangrijke toevoeging aan de openbare ruimte: "Een vorm van dienstbaarheid, juist van groot belang in een verschraalde woonwijk, een wijk waar elke vorm aan recreatie ontbreekt. Waar de straten parkeergebieden zijn geworden, de trottoirs zijn versmald. De straat, vanouds een plek van ontmoeting en begroeting, daar is de voetganger een paria geworden. (...) De geringe hoogte van het bouwwerk geeft in de smalle straten een grotere lichtintensiteit. De doorkijk vanuit het overdekte voorplein naar de bezonde binnentuin geeft een nadere aanduiding van de bijzondere plaats in de woonwijk. (...) Het overdekte entreeplein is een belangrijke uitbreiding van het trottoir en vormt een belangrijke schakel van de buurt met de tuinzalen en de overige recreatieruimten; het is een overgangsgebied en tevens een ontmoetingsplaats van grote betekenis voor de woonwijk met zijn hoog leeftijdsgehalte".
Van Stigt verwoordt hier niet alleen de Forum idealen die hij zich eigen had gemaakt via zijn leermeester Aldo van Eyck, maar ook de grote maatschappelijke betrokkenheid van de ontwerpers die aan de toenmalige stadsvernieuwing werkten.

Typologie
Hoewel het kerkgebouw voldoet aan alle functies die kenmerkend zijn voor een kerk, kan het ook aangeduid worden als een multifunctioneel gebouw. De ruime tuinzalen in het souterrain grenzen aan de binnenzijde van het bouwblok aan een verdiepte binnentuin. Deze zijn altijd bestemd geweest voor een recreatieve functie. De eigenlijke kerkruimte, onder een plat dak, staat op deze tuinzalen en ligt wat hoger dan het maaiveld. Deze ruimte is opgedeeld in vier vierkante units met afgeschuinde hoeken die ook het structuralistische ontwerpsysteem tot uitdrukking brengen dat Van Stigt toen hanteerde. De vier units vormen samen een grote L-vormige ruimte en zijn door middel van schuifwanden ook bruikbaar als zelfstandige eenheden die elk via een trappenhuis toegankelijk zijn vanaf de straat. De ruimte boven het overdekte entreeplein diende als dagkerk. Dit entreeplein is gesitueerd op de hoek van de Hendrick de Keijserstraat en de Van Ostadestraat. De kerkruimte heeft architectonisch een volkomen neutraal karakter en kan ook gebruikt worden, zoals de bedoeling was, voor muziekuitvoeringen, theater en bijeenkomsten. Een bijzonderheid vormen de twee gestapelde maisonnettes met een eigen ingang aan de Hendrick de Keijserstraat. De pastorie is gesitueerd bij de hoek van de Verbindingsstraat en de Van Ostadestraat, met een eigen ingang aan laatstgenoemde straat. Dit onderdeel van het gebouw bestaat uit overleg- en gespreksruimten op de benedenverdieping, een keuken met gemeenschapsruimte, en verblijfsruimten op de verdiepingen. Strikt functioneel gezien kan dit bouwdeel beschreven worden als een klein hotel. Er zijn zelfs twee overdekte parkeerplaatsen voorhanden.

Architectonische verschijningsvorm
Het gebouw staat op een tamelijk hoge plint van gewassen beton, deze plint markeert de hoogte van de tuinzalen. De muren van de kerkruimte zijn opgebouwd uit vrijwel witte blokken Franse kalksteen. De gevel wordt beëindigd door een strook schuin geplaatst bronsglas tussen het kalksteen en de dakrand, die overdag een diepe schaduwrand vormt en in de avonduren juist licht uitstraalt. De structuralistische opzet van het gebouw komt duidelijk tot expressie in het exterieur doordat in de insnoeringen die ontstaan door de

afgeschuinde hoeken van de vierkante units trappenhuizen zijn geplaatst. Op deze wijze krijgt de lange gevel aan de Van Ostadestraat een ritme dat goed past in het omringende straatbeeld. Conform de regels van het structuralisme vormt ook de plattegrond van de pastorie een vierkant met afgeschuinde hoeken, maar dit woongebouw onderscheidt zich wel doordat het wat hoger is dan de kerk. De ingang van de pastorie, met een stoep voor het hoogteverschil tussen het maaiveld en de bovenrand van de plint, manifesteert zich duidelijk in de straat. De gevels zijn net als die van de kerk opgebouwd met blokken kalksteen. Alleen de maisonnettes aan de Hendrick de Keijserstraat passen niet in het ontwerpsysteem. Dit is eigenlijk een restruimte, die bovendien niet rechthoekig is, tussen de Sint Willibrorduskerk en het belendende schoolgebouw. Aan de straatzijde zijn deze maisonnettes nauwelijks zichtbaar, maar de aanwezigheid van deze gestapelde woningen is wel expressief tot uitdrukking gebracht met een hoog oprijzend trappenhuis. Dit trappenhuis vormt met de eveneens aan de straat gesitueerde trappenhuizen van de kerk een karakteristiek onderdeel van het ontwerp. De detaillering is bijzonder, met een vliesgevel van mat draadglas gevat in ranke staalprofielen die koud op de betonconstructie van de trappen staat. Ook het interieur van de trappenhuizen vormt door de brutalistische detaillering een visueel avontuur. Het meest markante onderdeel van de gehele compositie wordt gevormd door de hoofdingang op de hoek van de Hendrick de Keijserstraat en de Van Ostadestraat. Hier zweeft de dagkerk, gesteund door één centraal geplaatste kolom, boven het voorplein: drie vlakken van witte kalksteen op een band van gewassen beton, geflankeerd door twee grijs getinte trappenhuizen. De symmetrische opzet geeft rust, terwijl ook het ingetogen materiaalgebruik bijdraagt aan een bescheiden vorm van grandeur. Van Stigt heeft de kerk een zekere waardigheid weten te geven, zonder concessies te doen aan de bruisende maatschappelijke idealen die toen leefden in de stadsvernieuwing. De tuingevel komt in grote lijnen overeen met de straatgevel, maar heeft een meer open karakter omdat de tuinzalen in het souterrain vrijwel alleen door glas gescheiden zijn van de buitenruimte. De twee maisonnettes bieden aan de tuinzijde een verrassend beeld, waarmee Van Stigt demonstreerde dat hij ook goed bekend was met het werk van Le Corbusier. Het smalle hoge en strak omlijnde volume doet denken aan diens vroege huizen in Parijs, terwijl de houten puien in de grote gevelopeningen juist weer verwijzen naar de naoorlogse koerswijziging van de grote Franse meester. Ook de pastorie lijkt verwant te zijn met de Jaoul huizen uit de jaren vijftig, de laatste huizen die Le Corbusier voor een particuliere opdrachtgever heeft gebouwd. Van Stigt heeft duidelijk, ook in het interieur, met veel liefde gebruik gemaakt van goed hout. De kozijnen en deuren in de buitengevels zijn uitgevoerd in merbau, hardhout dat de tand des tijds probleemloos doorstaan heeft.

Interieur

Het zou niet moeilijk zijn om met een uitputtende beschrijving van het interieur vele pagina's te vullen. Werkelijk elk detail is door de architect zelf getekend en speciaal voor dit gebouw gemaakt. Alles is sober en doelmatig, maar niets is goedkoop of afkomstig uit de catalogus van de bouwmarkt. Alleen al de trap in de pastorie is een wonder van mooi hout en perfect werk van de timmerman. Overal liggen fraaie parketvloeren. De wooneenheden in de pastorie zijn voorzien van een kitchenette die met groot vernuft is ingebouwd in een kast van oregon multiplex die geheel open kan draaien. De houten puien vormen ook in het interieur een lust voor het oog. In de wooneenheden is de betonstructuur van het gebouw manifest aanwezig, net als in de Jaoul huizen, het zijn hotelkamers die de oplettende gast ook architectonisch verrassen. Zelfs in 1967 was het al lang geleden dat J.H.W. Leliman een misprijzende opmerking maakte over het feit dat interieurs, zelfs van dure woonhuizen, niet meer echt ontworpen werden. "Het is uitzondering geworden", schreef hij in 1920, "eene architectonisch doorwerkte binnenruimte aan te treffen". De Sint Willibrorduskerk vormt dus een dergelijke uitzondering, en misschien wel de laatste in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst. Van Stigt heeft blijkbaar de mogelijkheid gekregen, of waarschijnlijk veroverd, om het interieur geheel naar zijn hand te zetten. De dagkerk en de aangrenzende units zijn voorzien van solide parketvloeren, en adembenemend mooi plafonds van redwood, die door forse liggers van hetzelfde materiaal, maar dan verlijmd, geleed worden, zodat een overzichtelijke ruimtelijke structuur ontstaat, ook wanneer alle schuifwanden geopend zijn. Deze schuifwanden komen niet uit de fabriek, maar vormen een onderdeel van het ontwerp, Ze zijn gemaakt van oregon multiplex, met scharnieren die, met een verwijzing naar de neogotische detaillering van P.J.H. Cuypers, door Van Stigt zelf bedacht zijn. Zo vestigde hij de aandacht ook terloops op de Sint Willibrordus van Cuypers aan de Amstel, een kerk met drieduizend zitplaatsen, veel te groot voor het slinkende aantal kerkgangers in de naoorlogse jaren en dus in 1971 zonder pardon gesloopt. De tuinzalen hebben een geheel eigen karakter. Hier overheerst het beton als materiaal, maar tegelijkertijd

wordt het beeld verzacht door het zicht op de tuin. De entree tot deze ruimten, met twee brede trappen naar beneden direct achter de hoofdingang, is ook al een ware exercitie in gewassen beton. Hedendaagse mensen hebben een kinderachtige afkeer van beton, maar bij nadere beschouwing heeft de ontwerper hier gestalte gegeven aan zijn streven om het kerkgebouw tot een verlengstuk van de straat te maken: deze robuust gematerialiseerde entree vormt een vloeiende overgang tussen buiten- en binnenruimte. In zijn ogen was de Sint Willibrorduskerk een verrijking van de openbare ruimte in de benauwde straten van de Pijp. En als het ooit zover mag komen dat de tuinzalen weer toegankelijk worden voor de buurtbewoners zal blijken dat de Van Ostadestraat hier werkelijk een extra dimensie heeft gekregen.

Cultuurhistorische context
Joop van Stigt, geboren in 1934, is in Amsterdam vooral befaamd geworden als de meester van het behoud en herstel, waarbij vaak op uiterst vernuftige wijze nieuwe functies werden ingepast in oude gebouwen. De lange reeks projecten begon met de renovatie van de befaamde Amsterdamse School woonblokken in de P.L. Takbuurt, waarna ook diverse restauraties van oudere gebouwen volgden. Het meest bekend is waarschijnlijk de spectaculaire redding van het Entrepotdok, waarbij het enorme complex pakhuizen werd getransformeerd tot bedrijfsruimten en een groot aantal huurwoningen. Een overzicht van deze projecten, veelal uitgevoerd samen met zijn zoon André, is te vinden in het recent verschenen boek Bouwmeesters met draagvlak.
Door al deze aandacht voor zijn latere werk lijkt het alsof iedereen vergeten is dat Joop van Stigt al een imposante carrière als architect achter de rug had toen hij zich toe ging leggen op renovaties en restauraties. Zo zou het wereldberoemde Weeshuis van Aldo van Eyck niet gebouwd zijn zonder de bijdrage van Van Stigt. Van Eyck was in velerlei opzicht een geniale architect, maar hij had weinig benul van de problemen die opgelost moeten worden wanneer de aannemer aan de slag gaat. Het Weeshuis is in feite door Van Stigt gerealiseerd. Hij was op de Amsterdamse Academie van Bouwkunst een leerling van Van Eyck en gedurende de jaren 1957-1961 werkzaam op diens bureau, als hoofdopzichter en tekenaar voor het Weeshuis. Van Stigt, die een HTS opleiding had voltooid, was goed in staat om zich staande te houden in de harde praktijk van de bouwwereld. Terwijl hij aan de Academie studeerde en onmisbaar werk deed bij de bouw van het Weeshuis, heeft de toen nog zeer jeugdige Van Stigt ongetwijfeld veel geleerd van Van Eyck. Het moet voor hem een openbaring zijn geweest om na de dorre HTS bouwkunde opleiding zo intensief samen te werken met een werkelijk bevlogen en poëtisch denkende architect.
Nadat Van Stigt in 1963 een eigen bureau was begonnen, bleek al snel dat hij in staat was om het gedachtegoed van Van Eyck op geheel eigen wijze te interpreteren. De invloeden van het structuralisme en de Forum beweging zijn manifest, maar zijn gebouwen zijn geheel eigen scheppingen. Al in 1968 werd in het Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten uitvoerig aandacht besteed aan de eerste zelfstandige werken, waarvan er nog maar één werkelijk voltooid was. De personeelskantine van de T.H. Twente vormde dan ook een werkelijk spectaculair debuut, dat in 1965 werd bekroond met de Van Eckprijs. Drie jaar eerder had Van Stigt overigens ook de Prix de Rome gewonnen. De Sint Willibrordus was in februari 1968 nog in aanbouw, in het genoemde tijdschrift is de maquette afgebeeld. Het kerkgebouw is veel complexer dan de kantine in Twente, niet alleen functioneel gezien, maar ook wat betreft de verschillende betekenislagen die het gebouw heeft.

Conclusie
Resumerende kan gesteld worden dat de Sint Willibrorduskerk, nu het Afrikahuis, van evident belang is voor de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst en voor Amsterdam in het bijzonder. Het gebouw vormt in velerlei opzicht een eenheid met het Weeshuis. De invloeden van het structuralisme en van Aldo van Eyck zijn kenmerkend voor de gloriejaren van de Forum beweging. Wat dit betreft vormt het ontwerp ook het einde van een tijdperk. Na 1970 kwam er een einde aan het naoorlogse debat over architectuur en stedenbouw en namen de ontwikkelingen een nieuwe wending. Voor Van Stigt was de Willibrordus aan de Van Ostadestraat zijn debuut in Amsterdam als zelfstandig architect. Voor vele stadgenoten is hij nu vooral de architect van opzienbarende renovatieprojecten, maar de ontwikkeling van zijn oeuvre wordt in feite geheel onbegrijpelijk zonder dit vroege werk in de Pijp. Het kerkgebouw maakt het verband aanschouwelijk tussen het debat dat tijdens de laatste Congressen voor het Nieuwe Bouwen werd gevoerd over de toekomst van het modernisme en de ontwikkelingen in stadsvernieuwing die rond 1970 op gang kwamen. Op het eerste gezicht zijn er grote verschillen tussen de Sint Willibrorduskerk en het Entrepotdok, maar in essentie

getuigen beide ontwerpen van dezelfde gedachte, namelijk dat architectuur naadloos moet passen in het stedelijk bouwwerk, niet alleen in materieel opzicht maar ook in het bewustzijn van de stedeling: het gebouw is essentieel voor het functioneren van het stedelijk leven. Het Weeshuis van Aldo van Eyck, een gebouw voor kinderen, de studentenflat van Herman Hertzberger aan de Weesperstraat, een gebouw voor jonge volwassenen, en de kerk met buurtvoorzieningen van Joop van Stigt, een gebouw voor buurtbewoners, kunnen beschouwd worden als de drie topstukken die het Forum gedachtegoed in Amsterdam vertegenwoordigen.
De Sint Willibrorduskerk is een gebouw dat zeker op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst dient te worden. Het is van belang voor het oeuvre van Joop van Stigt, een toonaangevende Amsterdamse architect uit de tweede helft van de twintigste eeuw, het is van belang als architectonisch hoogtepunt van de Forum beweging, die meer schreef dan bouwde, het is van belang als openbaar gebouw, een moderne buurtcentrum, en het is, tenslotte, een geweldig gebouw. De situering, de plattegrond, de organisatie van de uiteenlopende functies, het avontuurlijke van de hoofdopzet en de materialisering, en de vaak fascinerende detaillering maken dit ontwerp tot een doorwrocht geheel, bouwkunst in de meest complete zin van het woord.